

הלשון במארג המבדה – סגנון ומשמעות בצמאון, שלישיית המדבר לשולמית הראבן

בין 1983 ל-1994 פרסמה שולמית הראבן שלוש נובלות שעלילתן מתרחשת בתקופת המקרא: *שונא הנסים* (1983) עוסק ביציאת מצרים, נביא (1988) בתקופת ההתנחלות, ואילו *אחרי הילדות* (1994) – בראשית תקופת השופטים. בשנת 1996 כונסו שלוש הנובלות תחת הכותרת *צמאון, שלישיית המדבר*.

הטרילוגיה של שולמית הראבן היא יצירה בדיונית הנבנית מתוך עולם המקרא ונרמזות אליו במרכיבי העלילה, בנאמנותה להשתלשלות הכרונולוגית של המאורעות, בתיאורי הרקע ובהעלאת מושגי היסוד מתחום הדת (אמונת הייחוד, עבודת האלילים, הנבואה). על אף ההתייחסות המתמדת למקור המקודש, מציעה הראבן גרסה אישית שמלאכת השחזור חשובה בה לא פחות מפעולת השכתוב. שתי מגמות אלה, הבאות לידי ביטוי בראש וראשונה בבניית המבדה, מגדירות את הפואטיקה של היצירה כולה. מלאכת השחזור מבוססת בעיקרה על מילוי הפערים שהותיר הסיפור המקראי ואילו פעולת השכתוב עומדת בסימן של שינוי פרספקטיבות ובסטייה מתמדת מהעיקר לטפל, מהמרכז לשוליים.

הנובלות של שולמית הראבן ממשיכות מסורת ספרותית עשירה של יצירות בדיוניות, השואבות את השראתן מסיפורי המקרא.¹ החזרה לתקופה קדומה ועיצובו המחודש של החומר המקראי מלווים לעיתים קרובות בניסיון ליצור סגנון מיוחד, דמוי-מקרא או פסבדו-ארכאי. עיון, ולו גם חלקי, ביצירות אלו מורה על שלוש מגמות מרכזיות בבחירת האופציה הסגנונית:

1. חיקוי לשון המקרא על ידי שימוש שיטתי בסממנים לשוניים מובהקים, הן בתחום התחביר והן מבחינת אוצר המילים (מגמה הבולטת בעיקר ברומנים של אברהם מאפו *אהבת ציון ואשמת שומרון*).

2. פיזור יסודות לשוניים האופייניים למקרא במארג מעורב המצטיין בשפה גבוהה (מגמה המאפיינת למשל את הרומנים ההיסטוריים של יעקב חורגין ושל משה שמיר).

3. יצירת סגנון פיוטי מקורי הנוטה להעצמה ומייחד מקום חשוב לצורות בלתי מקובלות בלשון (מגמה אופיינית לסיפורי המקראיים של דוד פרישמן, למחזות המקראיים של מתתיהו שוהם ולסיפור "חתן דמים" של חיים הזז).²

בדומה לסופרים שקדמו לה, יוצרת גם שולמית הראבן שפה מיוחדת בעלת "הצללה מקראית"³, והזיקה לטקסט הקנוני בולטת כבר בקריאה ראשונה. ואולם, מעיון מעמיק יותר מסתבר, שהאופציה שבחרה הסופרת שונה מהמגמות האופייניות לכתבתן של יצירות אחרות הבאות לשחזר את העבר. ייחודה של לשון הטרילוגיה צוין במרבית מאמרי הביקורת, ואחדים אף הקדישו דיון מפורט לבעיות הסגנון (בר-אשר 1997, שיינפלד 1999). המאמר הנוכחי יעסוק בתיאור קווי הסגנון הבולטים בשלוש הנובלות ובתרומתם למארג המבדה. בשלב ראשון ייבדקו המרכיבים השונים של הלשון (בעיקר הרובד המקראי והיסודות האופייניים לעברית המודרנית). בשלב שני ייבחן הסגנון ביחסיו עם המבדה (הסגנון כמבסס מבדה, כאמצעי הזרה וכתבנית מארגנת). בניתוח המרכיבים השונים יצוינו תחילה המאפיינים המשותפים לטרילוגיה, ואחר-כך יודגשו השינויים שחלו במהלך הכתיבה.

1. מרכיבי הלשון

1.1 הרובד המקראי

הזיקה הלשונית למקרא באה לידי ביטוי הן בתחום הלקסיקלי והן בתחום הדקדוק. האמצעים השונים אינם מוגבלים לקטעי השיבוץ בלבד⁴ אלא הם משתלבים באופן טבעי בסיפור ובשיח. לצדם של יסודות השכיחים בלשון הגבוהה באשר היא (שימוש בה' השאלה, במילת הפנייה "נא" הנלווית לפועל, ועוד) ניתן למצוא גם מילים וצירופים מקראיים מובהקים. מגוון האמצעים עשיר וההצללה המיוחדת היא תוצאה של שילוב בין הגורמים השונים, ובתוכם יסודות שתדירותם נמוכה. חשוב לציין כי גם כאשר מדובר בתופעה שכיחה, השימוש באותו וריאנט לשוני איננו שיטתי.

1.1.1 יסודות מתחום הדקדוק ואמצעים רטוריים

מבין התופעות האופייניות ביותר בתחום זה ראוי להזכיר את הגורמים הבאים:⁵

1. שימוש במשפטים שמניים מתומצתים בנוסח לשון המקרא (ביניהם כמה מקרים בודדים של משפטי ייחוד), כגון: 'ולמחר חכמה' (שונא הנסים, עמ' 49), 'ובשורתו רעה' (אחרי הילדות, עמ' 7), 'ולכל העם עוון' (אחרי הילדות, עמ' 13)
2. הבעת יחס קניין על ידי צירוף המיליות "יש" או "איך" (במפורש או כמובלע) ומילת היחס "עם": 'היש עם כנענים' (אחרי הילדות, עמ' 22), '[מ]נשי בית יצהר [...], שחלבו עמך' (שונא הנסים, עמ' 11), 'אין איש עמה' (אחרי הילדות, עמ' 49)

3. שימוש תדיר במילת ההעצמה "מאוד", לעיתים תוך כדי שינוי סדר המילים האופייני לשיח השגור: 'והוא נייעור בוכה מאוד' (שונא הנסים, עמ' 55), 'אל נכון חטא מאוד' (נביא, עמ' 71), 'כי שומם הכפר הזה מאוד' (אחרי הילדות, עמ' 48)
4. צירוף של שם עצם קיבוצי ופועל בנטייה ברבים, בעיקר עם המילים "צאן" ו"עם": 'הצאן לא הרחיקו לכת' (אחרי הילדות, עמ' 41), 'הצאן הפועות' (נביא, עמ' 16), 'העם גונבים' (שונא הנסים, עמ' 45)
5. כפל השם לצורך הדגשה: 'אמרו לה שתישמר מאוד-מאוד' (שונא הנסים, עמ' 12), 'אז נהרו פניו מאוד-מאוד' (שונא הנסים, עמ' 15), 'כי רק צדק-צדק כל היום' (שונא הנסים, עמ' 25)
6. שימוש בתבניות רטוריות אופייניות ללשון המקרא הפותחות במילה "ועתה": 'ועתה על מה זה ולמה עוד ידברו על המלחמה [...] 'נביא, עמ' 74), 'ועתה יחיה נא עוד מעט במקום הזה, וימות ובא הקץ לעמלו' (נביא, עמ' 76), 'נ[...] ועתה אל תירא מורן, כי ישוב אישה [...] 'אחרי הילדות, עמ' 33)
7. שימוש בה' השאלה עם נטיית הפועל בבינוני או בעתיד: 'פעם אחת שאל אותה, כסונט, [...] היש עוד נסים רבים במחנה [...] 'שונא הנסים, עמ' 57), 'הרימה אליו עיניים מלאות תקווה ערמומית: האסעי' (נביא, עמ' 15), 'נ[...] המאביהם מבקשים הם לגזול דבר?' (אחרי הילדות, עמ' 43)
8. שימוש במילת הקריאה "נא" להבעת בקשה או זירוז, בעיקר אחרי פועל בעתיד: 'ילך-נא הנער אל הזקנים [...] 'שונא הנסים, עמ' 25), 'יילך-נא אל כיכר השוק וינבא' (נביא, עמ' 24), 'יקח נא את הסכין ויהרוג אותה, כי כבר הרג אותה בלבבו' (אחרי הילדות, עמ' 47).

1.1.2 אזכורים לקסיקליים

במקביל לשימוש תדיר בתבניות מקראיות מובהקות מתחום הדקדוק והרטוריקה, מצויים בשלוש הנובלות גם יסודות לקסיקליים (ערכים בודדים או צירופים כבולים) השכיחים במקרא, שאינם מזוהים עם קונטקסט מסוים. בקטגוריה זו ראוי לציין שלוש מגמות מרכזיות:

1. שימוש בערכים מילוניים תוך הפעלת המשמע האופייני לטקסט המקראי: "נער" במשמע של "משרת", "חכם" במשמע של "בקי", "למחר" במשמע של "מחר" או "עד מחר", "כאשר" במשמע של "כפי ש...", ועוד: 'את בנו יהושע הוא מביא [...], ויהיה לו לנער ולשומר ראש [...] 'שונא הנסים, עמ' 19), 'נ[...] כי אנשים חכמים הם לחטוב עצים ולשאוב מים [...] 'נביא, עמ' 47), 'פה ושם אמרו שאולי למחר, אולי למחרתיים, יפתחו השערים' (נביא, עמ' 29), 'ועתה תלך עם חירם כאשר דיברי' (אחרי הילדות, עמ' 24)
2. שימוש תדיר בצירופים אופייניים ללשון המקרא, שהגרעין שלהם הוא "דבר" (במשמע של "דיבור", "מעשה" או "עניין") או "איש" ככינוי סתמי (במשמע של "גבר", "אדם" או "כל אחד"): 'אחרי הדברים האלה יצאו מהר מאד מן

המישור [...] '[שונא הנסים, עמ' 33], 'זה דבר החוקי' (נביא, עמ' 56), 'הלא מאלהים היה הדבר [...] רק חלילה להם מלהפר את דבר אלהים' (אחרי הילדות, עמ' 25), 'אולי יצלח הדבר הזה' (אחרי הילדות, עמ' 36), 'הנה יקום הדבר ויהיה [...] '[אחרי הילדות, עמ' 42], ועוד; 'אשה עבריה' (שונא הנסים, עמ' 9), 'איש לנפשו' (שונא הנסים, עמ' 39), 'אשה לא ארגה, איש לא קלע סלים' (שונא הנסים, עמ' 58), 'אנשים שכירי-חרב' (נביא, עמ' 20), 'איש מידי רעהו'⁶ (אחרי הילדות, עמ' 44), 'איש במר נפשו' (אחרי הילדות, עמ' 50), ועוד.

3. שימוש בצירופים כבולים (בחלקם אידיומטיים) שמקורם במקרא, אך זהותם היטשטשה בשל השתרשותם בלשון: "מימים ימימה", "כמהלך יום", "יומם ולילה", "מתק שפתיים", "עצמי ובשרי", "לרצוח נפשי", ועוד. אף-על-פי שבטיים אלה עשויים להופיע בכל טקסט שלשונו גבוהה, זיקתם למקור מודגשת על ידי שילובם בקונטקסט בעל סממנים מקראיים מובהקים.

1.1.3 שיבוץ מובאות

במקביל לצירופים שאינם תלויי הקשר, מצויים בטרילוגיה גם יסודות שלא רק ניתנים לזיהוי מידי כתופעות אופייניות ללשון המקרא, אלא גם מאפשרים את איתורו המדויק של המקור. אף-על-פי שהזיהוי גורר בעקבותיו את ההקשר המקורי,⁷ המניע העיקרי לבחירתה של המובאה הוא התאמתה הסמנטית לצרכי הספציפיים של הטקסט: הביטוי "כל השומע יצחק" מציין את אופיו האבסורדי של הטיעון, ואילו האידיום "שיג ושיח" מורה על עיסוקו הרבים של הדובר. הציטוט חלקי ומסתכם בדרך-כלל במילים בודדות או בשברי פסוקים:

הבתחבולה ילכו להונות את אלוהי הפולשים, תחבולה שנער יגלנה, הלא כל השומע יצחק (נביא, עמ' 36, על משקל 'ותאמר שרה צחוק עשה לי אלוהים כל השומע יצחק-לי', בראשית כא, 6)

כששאל חירם איך תלך עמו הנערה [...] [התנצל יששכר מאד, כל העת טרוד הוא, שיג ושיח לו [...] (אחרי הילדות, עמ' 26, ראה הויכוח בין אליהו לנביאי הבעל, מלכים א יח, 27)

במקרים מסוימים אין חפיפה מלאה בין המובאה לטקסט המקורי, אך על אף השינוי, הבולט בעיקר בצירופים כבולים, המובאה ממשיכה לתפקד כאזכור לקסיקלי ותורמת ליצירתו של סגנון דמוי מקרא (על השימוש בצירופים כבולים ראה טורי ומרגלית תשלי"ג, שטרנברג 1976):

אין באוהלו מחוט ועד קש, לא מן המרעית ולא מן המקנה ולא מן המקחה (נביא, עמ' 64, וראה 'אם-מחוט ועד שרוך-נעלי', בראשית יד, 23)

וגם הפולשים ילכו להם, כמוץ מפני הרוח, מן המדבר באו, אל המדבר ישובו (נביא, 43, וראה 'כמוץ אשר-תדפנו רוח', תהילים א, 4)

בכל הדוגמאות שצוטטו לעיל המובאות הקצרות משתלבות במבעים שאינם כוללים אזכורים נוספים. ואולם טכניקת השיבוץ עשויה לתפקד גם בהקבצות בדרגות שונות של דחיסות. לצדן של פסקאות הכוללות תיבות בודדות בלבד, ניתן למצוא בטריולוגיה גם משפטים רבים המכילים שרשרת של מובאות קצרות מהקשרים שונים (ראה שתי הדוגמאות הראשונות) או מהקשר אחד (ראה שתי הדוגמאות האחרונות). דחיסות השיבוצים בולטת בעיקר בשיח ולא בסיפור וקטעי הדיבור מצטיירים לעיתים כפסיפס של חלקי פסוקים שהותאמו לצרכיו של הקונטקסט החדש:⁸

ביום חמישי לקח חירם דברים עם יששכר ועם אחיו על דבר סלוא. הסירוב היה אדיב. אין להם דבר, חלילה, נגד יושבי המדבר, הלא אנשים אחים הם, עצמם ובשרם, לשון אחת ודברים אחדים, למי יתנו את הבנות הילודות אם לא לשארי בשרם [...] *(אחרי הילדות, עמ' 23)*

אמרו שמן העי הם. עלה כובש והכה אותם לפי חרב, לא הותיר גבר ואשה וכל החי, רק הם נמלטו כל עוד נפשם בם. יפתחו נא בני גבעון את השער וימצאו מנוח לכף רגלם, הלא אנשים אחים הם, ויושיעו *(ביא, עמ' 29-30)*

1.2 התשתית המודרנית

ריבוי המילים הנדירות השייכות לרבדים הקדומים של העברית ותפקידה המרכזי של הלשון המקראית הם יסודות בעלי ערכיות סגנונית גבוהה במיוחד. ואף-על-פי-כן, אין להגדיר את סגנון הנובלות כסגנון גבוה. האמצעים שנמנו בפרקים הקודמים משתלבים לעיתים קרובות במבעים הקרובים בניסוחם לעברית החדשה, הן מבחינה לקסיקלית והן מבחינת התחביר.

התחביר

על אף הרצון ליצור הצללה מקראית, מוותרת הראבן על שימוש שיטתי בוויי החיפוף, אחד הסממנים המובהקים ביותר של שפת המקרא. התחביר בטריולוגיה מצטיין בקרבתו לעברית המודרנית, והמגמה בולטת בעיקר בייחודו של המשפט הפועלי.

נטיית הפועל בעבר ובעתיד אינה מצריכה את השימוש בכינויי הגוף. אף-על-פי-כן לא מקובל לוותר על הכינוי הפרוד בגוף שלישי מבלי שנושא הפועל יופיע בקונטקסט המיידי. בטריולוגיה של שולמית הראבן המשפט הפועלי חסר לעיתים קרובות כינויי גוף גם בנסתר, ותופעה זו בולטת בעיקר כאשר הפועל מוצב בתחילתה של יחידה תחבירית או טקסטואלית, מפני שהדבר מדגיש ביתר שאת את המעברים הבלתי צפויים ממשפט למשפט ומפסקה לפסקה. אין לאמצעי זה השפעה על הכנתו של הטקסט (והותן של הדמויות מתבררת מההקשר), אך הוויתור על כינויי הגוף יוצר מצד אחד רושם דינמי ומצד שני הרגשה של צמצום

ושל חסך. העיקרון, האופייני לכל שלוש הנובלות, מוחל בתפוזרת או בסדר עוקב בתיאור פעולותיה של אותה דמות או של דמויות שונות. להלן שתי דוגמאות: הראשונה מדגימה את ארגונם של המשפטים בתוך הפסקה ואילו השנייה מציגה סדרה של פסקאות שמתוכן הובאו המשפטים הראשונים בלבד:⁹

יצאו כל הזמן. אחד מעיר, שנים ממשפחה, נמלטים היו ממחוזותיה של ארץ מצרים ומתחברים אל אלה שישבו לפניהם. לא הלכו רחוק: עד נאת מדבר קרובה, עד נקיק שיש בו מעין. ביקשו לשים את החול בינם לבין ארץ מצרים, מרחק בינם לבין שועיה ופקידיה. לא יותר מכך (הפסקה הראשונה משונא הנסים, עמ' 7)

הלך אל העי. [...] // ישב על השברים. [...] // אחר-כך קרבה אליו אשה אחת [...]. // הלך עמה בחושך [...]. // חילק את שארית התמרים [...]. // שאל את אבי המשפחה מי זה אשר החריב את העי [...]. // שאל אם גם העברים עברו בה [...]. // שוחחו ביניהם [...]. // בלילה באה אליו סהלי [...]. // שאל, תמה, על מה זה ולמה היא שוטמת אותו [...]. // אבל היא ישבה מולו, קשה וחדה [...]. // חש שעול גדול מאוד רובץ על חיזהו. // בקומו בבוקר, המשפחה שלידו ישנה עדיין [...]. // ושוב הלך מזרחה (נביא, עמ' 73-75).

אוצר המילים

בבחירה בין שני יסודות סינונימיים בעלי ערך סגנוני שונה, אין בטריטולוגיה העדפה שיטתית ללשון הגבוהה. שכיחותה של מילת הזיקה "אשר", על כל צירופיה, אינה מונעת את השימוש במילית הזיקה "ש..."; הכינויים הסתמיים "משהו" או "מישהו" מופיעים לצדם של ביטויים המבוססים על המילים "איש" או "דבר". לעיתים, ניתן למצוא באותו מבע עצמו ערכים מילוניים או יסודות מתחום התחביר, השייכים למשלבים שונים ומרוחקים זה מזה:

מישהו מהזקנים פגע בו בכעס והרגו (שונא הנסים, עמ' 21)

בכל זאת חבל שלא היה לנו שום אלוהים להראות להם שלא ניבוש (שונא הנסים, עמ' 33)

כבר ידע את אשר לא ידעו הם: שהמדבר מיושב, שיש לו גבולות [...] (שונא הנסים, עמ' 51, 52)

[...] והוא זוכר את העתיד, זוכר בבירור, ממש כפי שהוא זוכר את אשר ארע לפני רגע (נביא, עמ' 11)

היו מים רבים, מהלך יום, אבל אל אלה אי אפשר היה להגיע (אחרי הילדות, עמ' 8)

מישהו מצאו והביאו הביתה (אחרי הילדות, עמ' 10).

מהשוואה בין שלוש הנובלות מתברר שיש הבדלים מסוימים בין שונא הנסים לשתי הנובלות האחרות בכל הקשור לשימוש ברמות הלשון. במהלך כתיבתה של

הטרילוגיה ויתרה שולמית הראבן על מילים הקרובות במיוחד לשפת הדיבור (כגון "סתם", "בעצם", "כללל") ויצרה סגנון שבו דחיסות השיבוך בשיח רבה יותר ומגוון האמצעים התחביריים האופייניים למקרא עשיר יותר.

במקביל ניתן להצביע גם על מספר שינויים שחלו בהרכבה של הלשון הגבוהה עצמה. אף-על-פי שהחיפוש אחר מילים נדירות אינו מבחין בין שפה מקראית לבת-מקראית, הבחירה הסגנונית בטרילוגיה מעידה על ניסיון עקבי להימנע מיסודות האופייניים ללשון המשנה או התלמוד. בהתאם למגמה זו, מצויים בשונה הנסים פעלים בודדים בלבד בנטיית הנתפעל. מביא נעשה שימוש שיטתי בנטייה זו, ואילו באחרי הילדות שתי הנטיות מופיעות זו לצד זו.

עם זאת, חשוב לציין שהשינויים לא הפרו את האיזון בין רובדי הלשון. הוויתור על מילים קרובות לשפת הדיבור והשימוש בנתפעל רק תרמו לביסוס של האופציות המרכזיות ויצרו סגנון מגובש והומוגני יותר.

דחיסות השיבוצים, המעלה במידה ניכרת את רמת הלשון, בולטת בעיקר בשיח בעוד שהסיפר מצטיין בקרבתו לעברית המודרנית בזכות המבנה התחבירי של המשפט. דברי הדמויות נמסרים לעתים קרובות בדיבור משולב והדיבור הישיר מצטמצם בדרך-כלל לרפליקות קצרות. קטעי השיח הארוכים יותר נשזרים באופן טבעי בסיפר בשל הוויתור על מירכאות ועל קיטוע הטקסט (המעברים מהסיפר לדיבור הישיר מסומנים בנקודתיים).

1.3 היסודות הנדירים

בדיקת המאגר הלשוני בטרילוגיה מורה על מספר רב של יסודות נדירים הבא לידי ביטוי גם בשימוש בערכים לקסיקליים וגם בזירות ובנטיות דקדוקיות יוצאות דופן. מספר המילים הנדירות מהמקרא גבוה בהרבה מהמילים הנתר-מקראיות ומתוכן אחוז גבוה של מילים יחידאיות, כגון ממגורות (יואל א, 17), מגרעת (מלכים א ו, 6), מזרע (ישעיהו עט, 17), מקחה (נחמיה י, 32), או מילים המופיעות במקרא פעמיים או שלוש, כגון קלי (רות ב, 14), מקרה (שופטים ג, 20), על אף ריבוי היסודות המקראיים, הבחירה בערכים מילוניים נדירים איננה מצטמצמת למקרא בלבד. רוב המילים הנתר-מקראיות לקוחות מהמשנה ומהתלמוד (ציק, כוכלת, כוספה, דות, מטמורת, כפיפות), אך מצויות בטקסט גם מילים בודדות מלשון ימי הביניים או מהעברית החדשה (נפיחה, זיבדה, מעזבה). הצורות הדקדוקיות הנדירות נגזרות בדרך כלל על-ידי הכנסת שורש שגור למשקל ששורש זה אינו נהוג בו, והן אופייניות לעברית המודרנית, גם כשמקורן במקרא, בתלמוד או בימי הביניים:¹⁰

- שמות תואר במשקל קטול (בינוני פְּעוּל), כגון פְּסוּי (תנ), קְשׁוּט (תמ), קְשׁוּי (עח), דְּרוּךְ (במשמע של "המקום שדורכים עליו"; יב), רְסוּךְ (יב וגם עח).
- שמות תואר במשקל מְקַטֵּל, כגון מְעַפֵּר (עח, יב), מְסַבֵּל (תנ), מְמַגֵּל (עח).
- שמות עצם במשקל מְקַטוּל או מְקַטֵּל, כגון מְתַלּוּל או מְסַלֵּע.

בשימוש ביסודות לשוניים נדירים בולטות בבירור מספר תופעות:

1. הן בתחום הלקסיקלי והן בתחום הדקדוק יש נטייה להעדפת יסודות מסומנים.¹¹ המילה הנדירה, המשקל החריג או הסיומת המיוחדת מועדפים על ביטויים סינונימיים השגורים בלשון: מנעלים (תמ) ולא נעליים, שעט (יב) ולא שעטה, מצד (תנ) ולא מצודה, נוגנים ולא מנגנים (תנ), מאגודת ולא אגד או צרור (סידור של רס"ג), צערים (במשמע של סבל, פיוט יניי) ולא צער, שפמות ולא שפמים.

2. הפן הארכאי בתחום הלקסיקלי בולט בעיקר בערכים מילוניים בודדים. מספר הצירופים הנדירים מועט, אך הם מצטיינים באופיים הייחודי: מיקח וטעות (תמ), תלה עצמו על המיקח (לְקוּט שְׁמַעוּנִי), שכבת זרע (תנ).

3. מספר שמות העצם גדול בהרבה ממספר הפעלים והערכים המילוניים מתארים בעיקר חפצים ופריטים מהמרחב הבדיוני, בסביבה הטבעית ובחיי היום-יום (מעזבה, ממגורות, כוכלת, דות, כפיפות).

4. שילובם של מונחים נדירים בטקסט איננו מוגבל לשימוש חד-פעמי שנועד אך ורק להפתיע או להדגיש את ההצללה הארכאית. ערכים מסוימים המתארים חפצים מחיי היום-יום מופיעים מספר פעמים, בנובלה הבוודדת או בטרילוגיה כולה, ותורמים לביסוסה של המציאות הבדיונית:

מי שהיה לו דבר וחצי דבר כינס בתוך הבית, במרתף, במעזבה, בדות (גביא, עמ' 18)
מוכן היה לעלות גם לעליה, אלא שאז נעו צרורות השום היבשים התלויים ליד
המעזבה ושחם יצא אליו (גביא, עמ' 23)

סלוא הלך אל המעזבה. זמן רב עבד להסיר את השקים שהצטברו (אחרי הילדות,
עמ' 15)

ככלות הכל, ניקה היטב את המעזבה, מעביר בה מחתה של עשן מפני החרקים
(אחרי הילדות, עמ' 17)

5. השימוש במונחים נדירים גורם במקרים מסוימים לשינוי במשמע, ומספר לא מועט של מילים, המשמשות בדרך-כלל באופן מטפורי ומזוהות כאידיומים (בין אם מקורן בטקסט ספרותי מזוהה או לא), מופיעות בהקשר החדש במשמעות המוחשית:

▪ "חרת הזיכרון"¹² הופך לחרת (סכין) של מחרשה: 'פוקדים היו אותו, מביאים לו נעל לתיקון, חרת מחרשה של עץ לחידוד [...]'. (גביא, עמ' 60)

▪ "סגור לבי"¹³ (הושע יג, 8) הופך לחפץ או למקום סגור: 'הנשים מיהרו לפתוח כל סגור' (אחרי הילדות, עמ' 35)

▪ "מדקרה", שמשמעה דקירה או נעיצה, מופיעה בטקסט פעם בהשאלה: '[...] בריחתה, כמדקרה בלבו [...]'. (גביא, עמ' 27) ופעם ככלי מוחשי: 'אישה תפסה מדקרה והרגה את פרת שכנתה' (גביא, עמ' 21)

- המילה "נָשָׁם", שהמשמע המקובל שלה הוא נשמה או נשימה (בעקבות פיוטי הקליר), מסתברת בהקשר החדש כמשב או כריח: 'המחנה רבץ בשקט אדיר, נושם את נשם הים [...] (שונא הנסים, עמ' 53)
- הביטוי "לכנוס אישה", שפירושו בשפת המשנה "לשאת אישה", מופיע בהקשר החדש כביטוי נרדף ל"לבעול": 'כל הלילה כנס את ביתה, לקול החלילים בחוץ [...] (שונא הנסים, עמ' 27)

2. הסגנון כמבסס מבדה

2.1 הזיקה האינטרטקסטואלית

בפרק הקודם תוארו ערכים מילוניים, צירופים כבולים ותבניות לשון ששובצו ביצירה בעיקר מטעמי סגנון או משיקולים של התאמה סמנטית לצרכי הספציפיים של הטקסט. בפרק זה מתוארים היסודות ששיבוצם מפעיל מערכת של אסוציאציות תמטיות. זיהויו של ההקשר שמתוכו הוצאו המובאות גורם לעימות בין הטקסט הבדוי לטקסט הקנוני: ההקשר המקורי משפיע ישירות על ההקשר החדש. זיקה מעין זו עשויה להדגיש את היסודות הדומים או להבליט דווקא את הסטייה המכוונת מהמקור.

2.1.1 הקונוטציה המקראית כגורם משחזר

מערך המבדה בטרילוגיה צמאון עומד בסימן של התייחסות מתמדת אל הטקסט המקראי. אף-על-פי שרק עלילתה של שונא הנסים מבוססת על שחזור מפורט של מאורעות עוקבים בחיי האומה, כל שלוש הנובלות קשורות קשר הדוק לאותו שלב ראשוני בהתהוות של העם, והעולם המקראי משמש מסגרת לסיפור הבדוי. על כן, המניע לשיבוץ מסתבר לעתים קרובות מעצם העלילה.

את השיבוצים תלויי ההקשר בטרילוגיה ניתן לחלק לשלושה סוגים על-פי המטען האסוציאטיבי שלהם: שני הראשונים רומזים לקונטקסט סיפורי, בין אם מדובר בסיטואציה ספציפית או בסיטואציה כללית, ואילו השלישי, גם כאשר הוא רומז לאירועים מסוימים, הוא בעל אופי רעיוני מובהק.

1. בכל התייחסות לסיטואציה ספציפית הזיקה הלשונית למקרא מפורשת, מפני שהיא מהווה חלק בלתי נפרד מהשחזור הסיפורי. מרכיבי היסוד של העלילה זהים והשימוש בערכים מילוניים או בביטויים מסומנים הוא פועל יוצא של המידע שנמסר.

- המילה "ילוד" מופיעה בסיפור על חיי העברים במצרים:

הנשים התחכמו וילדו בסתר [...] לעיתים קרובות לא יכלו עוד לחזור ולקחת את

הילוד מן המקום שבו הצפינו אותו (שונא הנסים, עמ' 10, השווה לשמות א, 22)

- הצירופים "עיר גיבורים" ו"אחת ממלכות האדמה" מזכירים את הפסוקים המתארים את גבעון:

אורו עיניו של הנער, ואמר ביראת-כבוד, עיר גיבורים גבעון, רק יגדל מעט והלך להסתפח על גיבוריה, אין כגבעון בכל ממלכות האדמה (נביא, עמ' 70. והשווה ליהושע י, 2: 'ויראו מאוד כי עיר גדולה גבעון כאחת מערי הממלכה וכי היא גדולה מן-העי וכל אנשיה גיבורים')

2. בכל התייחסות לסיטואציה כללית מדגיש השיבוץ את הדמיון בין שני מצבים מקבילים, מבלי להתייחס לאופיו הייחודי של ההקשר המקראי. הרמז הלשוני אינו מהווה גורם הפתעה בשל הקרבה התמטית.

סיפור נישואיה של הדמות הנשית בנובלה אחרי הילדות מזכיר הן בתיאור המאורעות והן בצירופים הלשוניים את סיפור נישואיה של רבקה:

ועתה יצא נא אביה ויבקשנה וישאל אם תאבה ללכת [...] (אחרי הילדות, עמ' 25. והשווה לבראשית כד, 57: 'נקרא לנערה ונשאלה את פיה. ויקראו לרבקה ויאמרו אליה התלכי עם האיש הזה')

הויכוח "הדתי" בין הדדנים והעברים מזכיר את העימות בין אליהו לנביאי הבעל הן בתוכן הדברים והן בביטוי "שיג ושיח" המאפיין את הקונטקסט המקראי:

אלוהים משונים לאנשים האלה, אמר סבר פניהם, אולי שיג לו או שיח לו, אולי אלוהים קטנים להם שחומקים ונעלמים במדבר [...] ומחפשים אותם ואין מוצאים [...] (שונא הנסים, עמ' 29, והשווה למלכים א יח)

3. האזכורים בתחום הרעיוני קשורים בדרך כלל לחוק המקראי או להתגבשותה של האמונה המונותאיסטית. ניסיונם של העברים לאמץ את חוקי התורה ולהפנים את ערכי המוסר והדת דורש התייחסות תמטית ולשונית למסר המקראי. העימות בין המקור להקשר החדש נוצר מתיאורן של פעולות מסוימות או מדברי הדמויות המזכירות במפורש את הערך הדתי או רומזות לו בעקיפין. הזיקה עשויה להתבסס על סידרה של שיבוצים או על יסוד לשוני בודד בעל מטען אסוציאטיבי בולט במיוחד.

- סיפור השליחים שיצאו להביא מלח למחנה ואכלו י'את כל אשר מצאו בתחתית הסירות, נא אכלו על קרבו ועל כרעיו, דגה וצדפה ורכיכות [...] (שונא הנסים, עמ' 20) רומז לאיסור 'אל תאכלו ממנו נא ובשל מבשל במים, כי אם-צלי-אש ראשו על-כרעיו ועל-קרבו' (שמות יב)

• סיפור משפטו של חיואי שנחשד בגניבה מזכיר את החוקים הדנים בגורלו של הגנב: 'שירה שאל את האיש הלוכד אותו מה הדבר אשר גנב חיואי, אם לחם או בגד או צידה ושם בכליו. השיב האיש שאינו חסר דבר, רק מצא את הגבעוני הלז,

עוד לא שלח ידו בביזה, כי מצאו. שאל שירה, אם לא חסר אותו דבר, איך יהיו לאיש דמים, ולא גנבי' (נביא, עמ' 63, השווה לשמות כב)

2.1.2 הקונוטציה המקראית כגורם משכתב

השיבוץ המקראי מתפקד מבחינה מסוימת כצירוף כבול, וככל צירוף בעל מבנה קבוע הוא עשוי לעבור דה-אוטומטיזציה. התמודדותן של הדמויות הבדויות עם המודל הדתי וניסיוןן להפנים את המסר גורם לשכתובו של הטקסט הקונוני. הפער שנוצר הוא בראש וראשונה לשוני-סגנוני, שכן הפגיעה היא תוצאה ישירה של שינויים החלים בניסוחו של המבע.

בדרך-כלל הסטייה היא סינטגמטית ופרדיגמטית כאחד ובמקרים רבים הניסוח החדש מבוסס הן על שינויים ברצף הטקסטואלי והן על המרה של אחד או אחדים מן הרכיבים. השינויים בניסוח המובאה או במרכיבי ההקשר בו היא משובצת גוררים בעקבותיהם הנמכה ומביאים בהכרח לחילוניו של המסר המקראי. המובאות המתייחסות אל החוק המקראי משולבות בדרך כלל בקטעי השיח ומידת הפגיעה תלויה באופייה של הפרפרזה ובאופן שזירתו של המבע בהקשר החדש. דרגת החילון גבוהה במיוחד כשהניסוח החדש מעמיד בספק את תוכנו של המסר ומביע התרסה כנגד הצו האלוהי (ראה בעיקר בדוגמה השנייה):

משה דיבר על זית, ועל גפן, ועל תאנה, ועל רימון, והם אמרו בעייפות כן, כן, מה שיגיד משה [...] לא, לא, לא יעשו פסל וכל תמונה. לא ירצחו. לא יענו עד שקר. מה שיגיד. אמן (שונא הנסים, עמ' 51, השווה לשמות כ)

יצאנו ממצרים, אמר אביאל בקולו הרך, יצאנו ממצרים, אשחר, מבית עבדים, ועכשיו נמות במדבר הזה ועינינו כלות. ואם רצה משה להמית במדבר את כל הדור אשר יצא ממצרים, הרי הילדים הם שמתים בידינו ולא הזקנים. כמה קברים כרינו ואין לדבר סוף. וזמר הוסיף: 'נכבד את ילדינו, למען יאריכו ימיהם על האדמה הזאת' (שונא הנסים, עמ' 45, השווה לשמות כ)

כאשר הסטייה חלה על יסודות בעלי משמעות רוחנית-דתית היא גורמת בהכרח לחילוניו של המסר המקראי. ההנמכה באה לידי ביטוי בעצם ההסבה להקשר אחר, וזאת גם במקרים שבהם לא חלים שינויים מרחיקי לכת בניסוח המובאה או במרכיבי ההקשר. הערך "מנגד" מופיע בתיאור המעבר אל הארץ המובטחת, אך בניגוד לסיפור המקראי הוא איננו קשור לדמותו של משה אלא מתייחס פעם לעם כולו ופעם לאשחר, הגיבור המרכזי בנובלה שונא הנסים. הסבתו לדמות בדויה המתעתדת לעבור לארץ האבות מפקיעה את הביטוי מקדושתו ובו בזמן מרוקנת אותו מתוכנו הדרמטי המאפיין את הסיפור המקראי.

כבר ידעו שהארץ עומדת מנגד, ומי שרץ קדימה על הגבעות הרכות יכול היה לראותה [...] (עמ' 58)

אשחר עמד מנגד. הארץ השתרעה מולו, מלוא האופק (עמ' 59)

פירוקם של השיבוצים בטרילוגיה, בין אם הם תלויי הקשר או לא, מונע לעתים קרובות על-ידי עקרון ההמחשה. ואכן, דרגת השכתוב (והחילון) הגבוהה ביותר מוצאת את ביטויה בהפיכתם של מושגים בעלי ערך סמלי לעצמים מוחשיים המשתלבים באופן טבעי במרחב הבדוי. הרציונליזציה של הנס האלוהי מתבצעת במקרים אלה על ידי הפגיעה באופיים הקולוקטיבי של הציורופים. הציורף 'גררי ערער המן' (עמ' 22) הופך את המזון הפלאי לצמח מדברי מצוי. הביטוי 'הסנה אדום-הפטל' (עמ' 15, 34) הופך את הסנה הבוהר, המגלם את התגלותו הבלתי נתפסת של האל, לשיח שאת פירותיו ניתן ללקט. עמוד הענן הופך לעמוד עשן¹⁴ המיתמר מהמדורות שבקצה המחנה (שונא הנסים, עמ' 22).

על-אף הפגיעה במושגים דתיים מובהקים, מטרת הסטייה איננה בהכרח ביטולו של המסר הרוחני-דתי. בהקשרים מסוימים השכתוב משלים ומבסס את מלאכת השחזור. בדוגמאות שהובאו לעיל, הן הסטייה והן החילון נועדו להמחיש את עולמם של העברים בתקופה הראשונה שלאחר קבלת התורה. חשוב לציין שבכל המבעים הקשורים בהפנמתו של החוק האלוהי, השינויים אינם שרי-רותיים אלא תואמים את רמת תפיסתם של הגיבורים. המעקב אחר הניסוחים השונים המפוזרים לאורך הסיפור הראשון מורה על התפתחותם הרוחנית-דתית של העברים, התפתחות הבאה לידי ביטוי בנאמנות הולכת וגוברת לתוכנו ולניסוחו של המסר המקראי.

בהתייחסות הראשונה לעשרת הדיברות מביע הדובר ספקנות לגבי אמיתותה של ההבטחה האלוהית ובניסוחו העילג סותר חלקית את משמעותו של הערך הדתי. הוא הופך את צו כיבוד ההורים לצו כיבוד ילדים. בשלב מאוחר יותר (בסופה של הנובלה שונא הנסים) מביעים הדוברים השלמה מלאה עם החוק, אף-על-פי שקבלת הדין אינה מתבצעת מרצון והמושגים מתורגמים עדיין מהשפה הרשמית לשפתן האישית של הדמויות (ראה ציטטות שהובאו לעיל, שונא הנסים, עמ' 45 ועמ' 51).

התפתחות דומה חלה גם בהפנמתם של ערכי יסוד הקשורים לאמונת הייחוד. אשחר, הגיבור הראשי בשונא הנסים, חש לאחר הליכה ארוכה במדבר בנוכחות בלתי מוגדרת מבלי שיהיה ביכולתו להגיע לתפיסה מופשטת של האלוהות. הציורף 'מישהו מחייך וארץ-אפיים' (על משקל 'ארץ אפיים ורב חסד ואמת', שמות לד, 6) מייטיב לשקף מגבלה זו על-ידי המרתם של רכיבים מופשטים ברכיבים מוחשיים. הפער הלשוני-סגנוני בין השפה הגבוהה ('ארץ-אפיים') ושפת הדיבור ('מישהו') מדגיח את המרחק שמפריד בין תפיסתו המגומגמת של הגיבור והשגתה של האמונה הצרופה:

משהו – מישהו – קרא אליו, בשחוק, מתוך הרוח, מתוך ההרים, אולי מתוך הזיכרון של הרבה שנים של נדודים, מישהו מחייך וארץ-אפיים ציפה ממנו לדבר-מה ולא ידע מה (עמ' 59)

בשלב מאוחר יותר, שלב של מעבר מילדות לבגרות, מתמודדת אחת הדמויות בנובלה נביא עם אותם מושגים מופשטים. הניסוח עדיין עילג והפער הלשוני-סגנוני קיים, אך תוכנו של השיבוץ מגלה רמה גבוהה יותר של הפשטה. הצירופים המתארים את האל מוצגים כפסיפס של מושגים שלא הופנמו עדיין, אך אופיים הקולוקטיבי וערכם הסמנטי לא נפגע:

אין דמות ואין גוף ואין צלם לאלוהיהם, אמר, לא ראה אותו אדם וחי, אולי רק משה לבדו. כך הם הדברים, גם אם הוא, אחילוד, אינו מבין אותם כל צרכם (עמ' 61)

מהשוואה בין שלוש הנובלות מתברר שדרגת החילון גבוהה יותר בנובלה הראשונה, בה הועמדו למבחן מושגים בעלי ערך רוחני-דתי מובהק. צמצום הפער בין הטקסט הספרותי למקור נובע ללא ספק מן העובדה שבשתי הנובלות האחרונות הזיקה למקרא מוגבלת יותר. שונא הנסים משחזר פרק זמן ארוך המתחיל ביציאת מצרים ומסתיים בכניסה לארץ כנען. מביא, פרשת הגבעונים היא נקודת מפגש יחידה בין המבדה והסיפור המקראי, ואילו בנובלה האחרונה, אחרי הילדות, אין בעלילה יסודות סיפוריים שהושפעו ישירות מהמקרא.

2.2 האמצעים הפיגורטיביים

כתיבתה של שולמית הראבן בטרילוגיה אינה מצטיינת בלשון פיגורטיבית עשירה במיוחד (הדימוי הוא האמצעי הפיגורטיבי הבולט ביותר), אך ייחודן של האנלוגיות הפואטיות בולט כבר מקריאה ראשונה בשל אופיים הדיגיטי¹⁵ של המדמים. מיון החומרים, המשמשים לבנייתו של המבדה, מורה בבירור על השפעתה של המציאות הבדיונית. מציאות זו שואבת את השראתה מעולמן של הדמויות גם כאשר היסודות הפיגורטיביים נשזרים בקטעי הסיפור ולא רק בקטעי השיח. כמקור השראה מרכזי משמשים מרכיבי הנוף, חפצים מחיי היום-יום, עולם החי ומנהגים הקשורים קשר בלתי אמצעי לאורח חייהם של הגיבורים. הדימויים הבאים נועדו אמנם להביע את רגשותיהם של הגיבורים, ליצור אווירה מיוחדת ולעורר ריגושים בקורא, אך מטרתם היא גם במידה רבה לתרום לשחזור של המציאות הבדיונית (ראה להלן: המדורה הכבויה היא מדורת רועים אחרי החורף, הנחושת טובה מזו שסוחרים בה הגיבורים).

מרכיבי הנוף וחפצים מחיי היום-יום

- האישה האדישה 'כבויה כמדורת הרועים אחרי החורף' (נביא, עמ' 27)
- הלעג ממלא את הזקנים 'כמים הממלאים את הכד' (נביא, עמ' 46)
- פניו השזופות של בני חירם דומים לינחושת קלל, טובה מזו שבאו לסחור בה' (אחרי הילדות, עמ' 23)
- המילים הנאמרות מתוך כעס דומות לאבנים הנזרקות 'מאיש לאיש

במדברונות ההר' (אחרי הילדות, עמ' 22)

עולם החי (השדה הסמנטי הדומיננטי)

- עורם היבש של העברים הוא יעור שנשתרין, כעור חרדון' (שונא הנסים עמ' 7)
- האור הזהוב של השקיעה על שפת הנילוס הוא 'אור של אריות ודבש הנשפך על-פני המישור' (שונא הנסים, עמ' 8)
- כרסה של האישה ההרה נעה יניע איוס, כדג גוסס [...] (שונא הנסים, עמ' 13)
- חיואי הנביא שחזה חזון שקר רץ אל התעתוע יכעגל אל עטיני אמו' (נביא, עמ' 32)
- נשות העברים 'חצופות כעזים השחורות [...] (נביא, עמ' 48)
- מי השיטפון נלכדים בתעלות יכמר בבור' (אחרי הילדות, עמ' 51)

מנהגים ואורח חיים

- הקללות הקשות מתדרדרות במורד הרחוב יכאבני סקילה' (נביא, עמ' 17)
- הקשר שקושרים העברים בבגדיהם כסמל לברית עם הגבעונים דומה לעורלה (נביא, עמ' 49)
- נחירת הגמלים דומה ליניפחה רמה' (אחרי הילדות, עמ' 17) והסערה ליניפחת השטף' (אחרי הילדות, עמ' 29)
- הגבעות 'שטוחות כמזבחי' (אחרי הילדות, עמ' 20)

3. הסגנון כאמצעי הזרה: לשון בין כבילות ליצרנות

מספר הצירופים הכבולים בטרילוגיה גבוה במיוחד, בעיקר אם לוקחים בחשבון את שיבוץ של המובאות המקראיות. חלק גדול מהצירופים, מקראיים ובתר-מקראיים, תואם את השימוש השגור בלשון. במקביל לקיומן של התבניות הקבועות, מצויים בטרילוגיה גם צירופים רבים שאופיים הקולוקטיבי נפגע. אותו צירוף עצמו עשוי להופיע בטקסט בשתי הצורות:

כאן יישב, אין לו עוד לאן ללכת, זקן הוא, איש מת, לא צלח בידו דבר מכל אשר עשה עלי-אדמות, כצל עובר [...] (נביא, עמ' 76)

ועתה אל תירא מורן, כי ישוב אישה והיה עמה ככל האדם, ומה החיתית הלו, כצל עובר (אחרי הילדות, עמ' 33)

צלו עבר בחוה כצל עורב ומי שחש בו, היה אומר: אחד מהם (שונא הנסים, עמ' 8)

הניסוח החדש וצורת שילובו של הביטוי בטקסט מעניקים לו לפעמים מעמד פוליסמי המאפשר את קיומן הבו-זמני של שתי המשמעויות, האידיומטית והקונקרטיית.

▪ הביטוי 'לפשוט ידי' מופיע במשמעות של "להושיט יד" וגם "לאסוף" או "לקבץ":

פתאום קמה יונת מרבצה וקרעה עגיליה מעל אוזניה [...] רצה מאיש לאיש, מאישה לאישה, טופפת, פושטת יד [...] תובעת באלם, מסירה את הזהב מעליהם בכוח [...] (שונא הנסים, עמ' 47)

▪ הביטוי 'משחירה פניסי' מופיע במשמעות "מלכלכת", "משזפת" ו"מבייטת":

[...] ובמדבר רבה העבודה מאד, משחירה פניסי, גדרות ובורות מיסי, כן, כן, יודעים הם, כי שמעו, הלא הגשם שם בשנה אחת, כמלא חופן איש (אחרי הילדות, עמ' 23)

לצורך פירוק הצירוף הכבול מפעילה הראבן מגוון רחב של אמצעים (המרה סמנטית או דקדוקית, גריעה, הרחבה, פיזור)¹⁶ המאפשרים דרגות שונות של סטייה. השינוי שחל באופיו הקולוקטיבי של הצירוף גורם לעיתים קרובות להפיכתו של מבע בעל ערך סמלי, מטפורי או אידיומטי לחלק בלתי נפרד מהמציאות. האקטואליזציה של הביטוי מתבצעת על ידי עצם המחשתו של היסוד המופשט או על ידי שילובו בהקשר ריאלי. במקרים מסוימים, הפעלתו של הצירוף מחזירה את הביטוי לתפקודו המקורי ומממשת את האידיום.

▪ הביטוי השגור 'לא יסולא בפז' או במתכונתו הנדירה יותר 'לא יסולא בזהבי' עובר הרחבה סינטגמטית שהערך המטפורי הופך בה לערך מוחשי:

עבד משובח כזה לא יסולא בסאת זהב ועוד שתי סאות של נחושת טובה [...] (שונא הנסים, עמ' 32)

▪ בביטוי 'לחם חוקי' האקטואליזציה חלה על שני הרכיבים, גם על ה"לחם" וגם על ה"חוק":

עכשיו אמר להם שהולכים אל ארץ האבות. דיבר על ברכה ועל קללה [...] והם קיבלו הכל. כאילו יום-יום פורס הוא להם מנה-מנה את לחם חוקם, והם מקבלים כשכירי יום, בראש מושפל (שונא הנסים, עמ' 50)

▪ הצירוף 'חיפשה על יצועה' (על משקל 'חיפשה על משכבה' מתוך שיר השירים ג, 1) הופך לפעולה פיזית המביעה את געגועיה של הדמות הנשית לבעל המת:

[מורן] חיפשה את סלוא על יצועה, פושטת ידיה ורגליה לצדדים, לחפש את גופו ואת רגליו, ומדוע אין זרועותיו סביבה, ולא היה לידה אלא ריק (אחרי הילדות, עמ' 58)

▪ הצירוף 'כפתור ופרחי' ("דבר נאה") חוזר להתייחס לקישוט על צמיד (בדומה למנורת הזהב שבמקרא: 'כפתוריה ופרחיה ממנה יהיו, שמות כה, 31):

חירם הביט בו במבט שקט. [...] אחר-כך אמר שדי באצדעות האלו, אותן יקח עמו, כי זהב הן, פיתוחים אין עליהן, לא כפתור ולא פרח, אבל זהב הן, ויצלחו [...] (אחרי הילדות, עמ' 18)

במקביל לעקרון ההמחשה, שהוא ללא ספק האמצעי השכיח ביותר בפירוקם של צירופים כבולים בטרילוגיה, חשוב לציין גם את הביטויים שבהם חלה המרה של אחד האיברים, מבלי שהדבר יגרור בעקבותיו שינוי מהותי במשמעותו של הצירוף.¹⁷ במקרים מסוימים השינוי איננו בולט לעין בשל הדמיון בצליל ובתבנית. כך מופיעים בטקסט ביטויים כגון 'פרוצים לשמצה' (ולא 'ידועים לשמצה' או 'פרועים לשמצה'), 'לדבר חשבון' (ולא 'לעשות חשבון'), 'טוב תואר' (ולא 'טוב מראה' או 'יפה תואר'), 'צל עורב' (ולא 'צל עובר').

ביטויים מסוימים בעלי הצללה קולוקטיבית מסתברים כהרכבים מקוריים שנוצרו בהשראת צירופים הקיימים בלשון. התופעה נדירה אך מעניינת, מפני שגם היא מבוססת על עקרון המשלב בו בזמן כבילות ויצרנות. ברוב המקרים מדובר בצירופים שמניים הנקשרים זה לזה כסומך ונסמך:

▪ הצירופים 'גפן צעדה' ו'גפן פורת' נוצרו על משקל 'גפן אדרת' (יחזקאל יז, 8), 'גפן בוקק' (הושע י, 1) או 'גפן שדה' (מלכים ב ד, 39). לא ברור מההקשר אם מדובר בזן חדש או במאייד שמשמעותו "יפה" או "פורח" ('גפן יפה', 'גפן פורחת').

▪ הצירוף 'צביטת קלי' נוצר בהשראת צירוף פועלי נדיר מהמקרא (ויצבוט לה קלי ותאכל ותשבע, רות ב, 14) והביטוי 'פרימת בצק', המופיע באותו קונטקסט, נראה כ"שכפול" של אותה תבנית.

מהשוואה בין שלוש הנובלות עולה שדרגת פירוקם של הצירופים הכבולים גבוהה יותר בשונא הנסים, אך תפקודו של גורם זה והאמצעים המופעלים זהים בשלוש הנובלות.

4. הסגנון כתבנית מלכדת

4.1 הנובלה כיחידה תחבירית

כל טקסט, בין אם הוא ספרותי או לא, עשוי להיתפס כיחידה תחבירית הומוגנית בעלת מבנה ייחודי וריתמוס שיש בו סימני היכר מובהקים (ראה Meschonnic 1982). בדיקת האספקט התחבירי והריתמי בשלוש הנובלות מגלה את אופייה המיוחד של הנובלה הראשונה. העלילה בשונא הנסים נבנית סביב ציר מרכזי המתמקד בתיאור התקדמותם של הנוודים אל הארץ המובטחת. מעבר לתיאור המאורעות השונים ניתן להגדיר ציר זה כתנועה בלתי פוסקת במרחב המדברי. עיצובה הריתמי של התנועה המתמשכת בא לידי ביטוי בתבניות תחביריות המבוססות על חזרה. חזרות מסוימות על אותם פעלים ממחישות את השלבים השונים במסעם של העברים: היציאה ממצרים, החליכה במדבר ומעבר הירדן.

יצאו כל הזמן (עמ' 7)

יצאו כל הזמן, ואלה שיצאו היו למחנה גדול (עמ' 15)

עמסו את הצורות ויצאו (עמ' 17)

רגלים יחפות ורגלים בסנדלים, הלכו והלכו, עלו על גבנונים ותלוליות וחוליות, בצלצול הקדרות, בקולות נחרה ונאקה של עדרים. הלכו והלכו. (עמ' 18)

עברו ועברו, בית אב לבית אב, ממשפחה למשפחה [...]

// עברו ועברו. הראשונים כבר עלו בחוף [...]

// עברו ועברו. אלה שכבר עלו בחוף, עמדו עתה בכיכר גדולה מאוד [...]

(עמ' 60-61)

תחילתה וסופה של התנועה הבלתי פוסקת מתוארים בשני משפטים בעלי מבנה מימטי המשמשים כמסגרת תחבירית וריתמית לסיפור כולו. המשפט הפותח, קצר ופתאומי (בעיקר בשל העדר כינויי הגוף), תואם את הנתק מארץ מצרים. המשפט המסיים מסכם במבנה הבינרי שלו את רגעי המסע האחרונים ואת עצירתה הסופית של התנועה. אורכה היחסי של הפסוקית הפותחת והצבתה של ו'יו החיבור בראש המשפט יוצרים אפקט של השהיה בעוד שהפסוקית השנייה, הקצרה בהרבה מהראשונה, מרפה את המתח שנוצר:

יצאו כל הזמן (עמ' 7)

וכשנעלמו הראשונים מעבר לרכס, איש לא נותר במדבר (עמ' 62)

4.2 ארגון הרצף הטקסטואלי

החלוקה לסגמנטים בסיפורת מתפקדת בראש וראשונה כאמצעי פואטי בהצגת העלילה (במשמעות הרחבה של המילה), ואולם לארגונו של הרצף הטקסטואלי יש השלכות גם על הדינמיקה של הקריאה ועל עיצובו של הריתמוס. בקיטוע קלאסי יש חפיפה מלאה בין יחידה טקסטואלית ויחידה תמטית. הקיטוע נועד להדגיש את המעבר משלב לשלב, להבליט את נקודות המפנה, וכד' (Bessonant 1985; Larroux 1985).

אף על פי שאין בטרילוגיה קיטוע הפוגע בקוהרנטיות של הטקסט, המעבר ליחידה טקסטואלית חדשה איננו עונה בהכרח על צורך "חיוני". הקיטוע מפריד לפעמים פעולה אחרונה מתוך סדרה של פעולות עוקבות (ראה: שונא הנסים, עמ' 41), מפרק שיחה המתנהלת סביב אותו נושא, תוך הדגשת המעבר מדובר לדובר, מטיעון לטיעון ומטיעון למסקנה (ראה: נביא, עמ' 34-35) או מבודד את הגורם מהתוצאה (ראה: נביא, עמ' 55).

בנובלה שונא הנסים תדירות הקיטוע גבוהה במיוחד. הפסקאות קצרות והמרווחים בין פסקה לפסקה גדולים מהמקובל. יחידות מסוימות מכילות משפט אחד בלבד ואורכו קטן לעתים מאורכה של השורה. בתפקודה כיחידה

טקסטואלית עצמאית, עשויה השורה הבודדת לשמש ככותרת למאורעות שיסופרו בהמשך, כחוליית קישור, כמשפט מסכם או כתמונת מצב. בנובלה *נביא*, תדירות הקיטוע ואורך הפסקאות דומים במידה רבה לסגמנט-טציה בשונא הנסים. אך מספר היחידות המסתכמות בשורה אחת מועט למדי. באחרי הילדות חל שינוי מהותי בארגונו של הטקסט. המרווחים הגדולים בין פסקה לפסקה מצומצמים והפסקאות מקובצות בחטיבות ארוכות יותר. תדירות הקיטוע בשתי הנובלות הראשונות מערערת את הסדירות הריתמית והמרווחים הגדולים גורמים להפסקות בשטף הקריאה וברצף הסיפורי. הארגון השונה של הטקסט בנובלה האחרונה מחזק את הרצף ומגבש את אחידותו הריתמית של הסיפור. בחינתם של שינויים אלה בפרספקטיבה כללית, המעמידה במרכז את הטרילוגיה כולה ולא את הנובלה הבודדת, מורה על קיומה של משמעות מקיפה יותר. קיטוע-היתר בנובלות הראשונות תואם את אופיו העילג של הגיבור כפרט וכאדם. הדגשת הרצף בנובלה האחרונה מעידה על שלב חדש בהתפתחותו. השינויים בארגונו של הטקסט מקבילים לעלילת העל של הטרילוגיה המובילה את הדמויות מחברת נוודים להתיישבות קבע, מאמונה פוליתאיסטית לתחילתה של אמונה מונותאיסטית, מתפיסה מוחשית ובלתי אמצעית של המציאות אל תחילתה של חשיבה מופשטת.

סיכום

עיצובו של הסגנון בטרילוגיה תואם את הפואטיקה של היצירה, המבוססת על יחס אמביוולנטי בין שחזור ושכתוב, בין מילוי פערים ושינוי פרספקטובות. העלילה הבדויה לא באה לספר את הסיפור המקראי, ולשונו של הטקסט הספרותי לא באה להעתיק את לשון המקרא. הדה-אוטומטיזציה המתמדת של השפה יוצרת אפקט של הזרה ותואמת את הניסיון לגבש הוויה קדומה בעלת אופי קמאי. פירוקם התדיר של צירופים כבולים מהווה מקבילה לשוניית לראשו-ניותם של המאורעות, מפני שהוא מחזיר את השפה למצב של טרום כבילות ומפענח את תהליך היווצרותם של הדפוסים הקיימים.

הבחירה הסגנונית בטרילוגיה עומדת בסימן איזון בין רובדי הלשון השונים. השימוש ביסודות נדירים, ריבוי הצירופים הכבולים השייכים ללשון הגבוהה והזיקה הלשונית למקרא יוצרים הצללה הממקמת את הסגנון ברבדיה הקדומים של הלשון, בעוד שהשימוש במילים מחיי היום-יום, המבנה התחבירי והדה-אוטומטיזציה של תבניות לשוניות קבועות מנטרלים את האופציה ה"קדומה" ומעגנים את הטקסט בתחומה של העברית המודרנית. הסגנון המעורב, הבולט במקוריותו וברעננותו, יוצר תחושה כפולה של ריחוק בזמן ואינטימיות בתחושה ובהזדהות עם הגיבורים.

תרומתו של הסגנון לביסוסו של עולם המבדה באה לידי ביטוי בהפעלתה של

הזיקה האינטרטקסטואלית (הפועלת כגורם משחזר ומשכתב כאחד), בשימוש באמצעים פיגורטיביים ובתבניות תחביריות-ריתמיות. מבלי להתייחס למכלול הצמתים בהם משיק הסגנון לעולם המבדה, ניתן לומר שללשון תפקיד נכבד בעיצובה הנאמן והאמין של המציאות הבדויה.

הערות

1. מן היצירות האחרות שהוקדשו לנדודי בני ישראל במדבר: הסיפורים "במדבר" לדוד פרישמן (תרפ"ג), הפואמה "מתי מדבר" ל.ח.נ. ביאליק (1902) והסיפור הפיוטי "חתן דמים" לחיים הזו (1925).
2. *אהבת ציון* הופיע ב-1853, *אשמת שומרון* ב-1865-1866. הרומנים ההיסטוריים המפורסמים של יעקב חורגין הם: *חומת אגריפס* (1932), *הקנאים הצעירים* (1935), *במבוכה, ירושלים בלהבות ו-מות גיבורים* (טרילוגיה, 1936), *מעם קרנות המזבח* (1958). הרומנים ההיסטוריים של משה שמיר הם: *מלך בשר ודם* (1954), *כבשת הרש* (1957). המחזות המקראיים של מתתיהו שוהם הם: *יריחו* (1924), *בלעם* (1929), *צור ירושלים* (1933), *אלוהי ברזל לא תעשה לך* (1937).
3. שולמית הראבן משתמשת בביטוי זה בראיונות (גינגולד-גלבוש 1983, תורן 1988) ובמכתבים פרטיים לארלט פיירו, מתרגמת הטרילוגיה לצרפתית (1996).
4. על בעיית השיבוץ וזיקתו התמטית לטקסט המקראי ראה בפרק הבא.
5. בכל הציטטות ההדגשות שלי יסומנו בפיזור אותיות. הכתיב המלא או החסר – על-פי הטקסט של שולמית הראבן.
6. בטקסט מספר גבוה של ביטויים המורים על פעולה הדדית.
7. הזיהוי מאפשר לקורא לעמת את המקור עם ההקשר החדש, אך אינו משפיע בהכרח על תוכנו של הטקסט.
8. בשני הקטעים הראשונים הודגשו האזכורים הבולטים ביותר. 'אנשים אחים הם' על משקל 'אנשים אחים אנחנו' (בין אברהם ללוט, בראשית יג, 8); 'עצמם ובשרם' על משקל 'אחי אתם, עצמי ובשרי אתם' (שמואל ב יט, 13 או בראשית כט, 14); 'לשון אחת ודברים אחדים' על משקל 'שפה אחת ודברים אחדים' (מתוך פרשת מגדל בבל, בראשית מא, 1); 'עלה כובשי על משקל 'עלה הפורץ לפניהם' (מיכה ב, 13); 'וימצאו מנוח לכף רגלם' על משקל 'ולא מצאה היונה מנוח לכף-רגלה' (בראשית ח, 9).
9. הלוכסן הכפול מסמן את המעבר לפסקה חדשה.
10. הקיצורים מציינים את הרובד ההסטורי של המילה: תנ – תנ"ך, תמ – תלמוד, יב – מי הביניים, עח – עברית חדשה.

11. המונח מציין ואריאנט לשוני בעל סממנים בולטים, שניתן לשייכו בבירור לרמת לשון מסוימת.
12. במגילות ההודיות המילה מופיעה במשמע של "חריתה", "חקיקה": "הכל חקוק לפניכם בחרת זכרון" (המגילות ההודיות א, 24).
13. המילה מופיעה במקרא גם במשמעות הקונקרטי, אך הכוונה איננה לחפץ סגור אלא למין מובחר של זהב המכונה "זהב סגור" (ראה: איוב כח, 15).
14. דמיון הצלילים בין "ענן" ל"עשן" מטשטש את הסטייה.
15. בפואטיקה של הסיפורת מונח זה מציין יסודות השייכים להקשר הסיפורי.
16. על אמצעי ההמרה השונים ראה: טורי ומרגלית תשל"ג.
17. על השימוש באמצעי זה ראה: פישלר תשנ"ז.

מראי מקום

טקסטים

הראבן, שולמית	
1983	שונא הנסים. תל-אביב: דביר.
1988	נביא. תל-אביב: דביר.
1994	אחרי הילדות. תל-אביב: דביר.
1996	צמאון, שלישיית המדבר. תל-אביב: דביר.

מחקר

בנדויד, א'	
תשכ"ז	לשון מקרא ולשון חכמים (א' ובי). תל-אביב: דביר.
בן-שחר, ר'	
1990	סגנון הסיפורת: הלשון, הסגנון ולשון הספרות. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
בר-אשר, מ'	
1997	"בעקבות קריאת צמאון לשולמית הראבן". מאזנים, ע"א (7), 39-41.

- טורי, ג'ואי מרגלית
תשליג "דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול". *הספרות*, ד: 1, 129-99.
- פישלר, ב'
תשנ"ז "מקרא משובש או מקרא מחודש". *אסופת הזיכרון לשושנה בהט*, 306-291.
- שור, ש'
1971 "מלים מחודשות כגורם בסגנון ספרותי: ניסוי בלשון וקומוניקציה".
הספרות, ב: 4, 807-799.
- שטרנברג, מ'
1976 "אופני כבילות ויצרניות בלשון ובלשון הספרות". *הספרות*, ו: 22, 141-78.
- שיינפלד, א'
1991 "כתיבה אל העבר: על סגנונה של שלומית הראבן בנובלה נביא". *אפיריון*, 20-
30-27, 21.

Bessonnat, Henri

1988 "Le Découpage en paragraphes et ses fonctions". *Pratiques*, 57,
81-105.

Larroux, Guy

1985 *La Notion du Paragraphe*. Ed. De CNRS.

Meschonnic, Henri

1982 *Critique du Rythme*. Paris: Verdier.

ראיונות עם שלומית הראבן

- גינגולד-גלבוץ, ש'
1983 "להגיע לשפת יוטה". *עיתון 77*, 48-47, 37-36.
- תורן, א'
1988 "קונסנסוס בשלושה סמכיים". *ידיעות אחרונות*, 2.12.88.